

РОЗДІЛ 4 ПРОБЛЕМИ ДжЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРИОГРАФІЇ

УДК 94:325.3(44)

Н.Плюта

ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА У ФРАНЦІЇ З ПИТАНЬ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В АФРИЦІ КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ ЗАРУБІЖНИМИ ІСТОРИКАМИ

У статті проаналізовано особливості вивчення основних проблем французького колоніалізму кінця ХІХ ст. у зарубіжній історіографії ХІХ-ХХ ст. Істориками були порушені проблеми, пов'язані з різними аспектами колоніальної експансії Франції в Африці наприкінці ХІХ ст. Були розглянуті причини колоніальних загарбань в африканському регіоні, суть колоніальної ідеології, ступінь супротиву африканських народів колоніальним загарбанням і його вплив на хід та результати експансії, застосування різноманітних методів колоніального управління завойованими народами.

Ключові слова: історіографія, колоніальна політика, Франція, політичні дискусії.

В статье проанализированы особенности изучения основных проблем французского колониализма конца ХІХ в. в зарубежной историографии ХІХ-ХХ в. Историками были затронуты проблемы, связанные с различными аспектами колониальной экспансии Франции в Африке в конце ХІХ в. Также были рассмотрены причины колониальных захватов в африканском регионе, суть колониальной идеологии, степень сопротивления африканских народов колониальным захватом и его влияние на ход и результаты экспансии, применение различных методов колониального управления завоеванными народами

Ключевые слова: историография, колониальная политика, Франция, политические дискуссии.

Colonialism of European states is complex and contradictory phenomenon, which suffered many conversions during tens of centuries. The peak of colonial expansion of European states takes place in the end of ХІХ century. The French colonialism is not an exception.

Scientists of many countries studied the history of French colonial policy. No doubts that representatives of French historical school investigated this issue more carefully than the specialists from other countries. Investigating the problem of establishing the French empire, the historians considered the issue of Franco-English and Franco-German antagonism, which was connected with division of territory in Africa, in one or another way. Historical studies that concern this subject can be divided into general works in history of French colonization, special researches devoted to study of French colonial idea, and works devoted to figures of outstanding French politicians, who influenced the process of colonization of African territory.

The aim of the research was to analyze peculiarities of study of main French colonialism problems in the end of ХІХ century in foreign historiography of ХІХ-ХХ centuries. The historians touched the problems connected with various aspects of colonial expansion of France in Africa in the end of ХІХ century. The reasons of colonial gain in African region, colonial ideology, level of opposition to colonial occupation of African peoples and its influence on the pace and the results of the expansion, deployment of different methods of colonial government of the occupied folks were also investigated. At the same time such issues as foreign policy aspect (contradictions with England and Germany) and political discussions in France connected with it, were not studied properly.

Key words: historiography, colonial policy, France, political discussions.

Колоніалізм європейських держав – складне, суперечливе явище, яке зазнало за десятки століть численних перетворень. На кінець ХІХ ст. припадає пік колоніальної експансії європейських держав. Французький колоніалізм не є винятком.

Науковці багатьох країн вивчали історію колоніальної політики Франції. Безсумнівно, представники французької історичної школи докладніше за спеціалістів інших держав досліджували це питання. Розглядаючи проблему становлення Французької імперії, історики так чи інакше порушували питання щодо вивчення франко-англійського та франко-німецького антагонізму, пов'язаного із розподілом територій в Африці. Однак, не всі аспекти цих взаємин достатньо висвітлені. Через те, що в історіографії є значна кількість досліджень колоніальної політики Франції в Африці, ми обмежимося, головним чином,

аналізом тих праць, автори яких торкалися проблеми суперечностей, які виникли між Францією, Англією та Німеччиною і були пов'язані із розподілом сфер впливу на африканському континенті наприкінці XIX ст.

Історичні студії, які стосуються досліджуваної теми, можна поділити на загальні роботи з історії французької колонізації, спеціальні дослідження, присвячені вивченню французької колоніальної ідеї, а також на праці, присвячені постатям видатних французьких політичних діячів, котрі вплинули на процес колонізації території Африки.

«Колоніальна історія» виділилася у Франції як самостійний, дослідницький напрямок напередодні Першої світової війни. Априорі колоніальна історіографія була пов'язана з поточною політикою та ідеологією, тому французькі історики звеличували французьку колоніальну політику, традиційно робився наголос на вивченні цивілізаторської місії Франції. В 1910 р. Ж.Арман опублікував важливу і оригінальну працю «Панування й колонізація» [31]. Філософія соціал-дарвінізму визначила погляди історика. Ж.Арман вважав, що колонізація походить від інстинкту, властивого всьому живому, у тому числі й людині як «соціальної тварині», до експансії [31, р. 28-29]. Автор висловив негативне ставлення до експансіоністської політики європейських держав.

Перемога в Першій світовій війні та подальше розширення французьких колоніальних володінь супроводжувалися збільшенням інтересу до історії французької колонізації. Найгрунтовнішою роботою міжвоєнного періоду стала шеститомна праця колективу французьких істориків «Історія французьких колоній і експансія Франції у світі» за редакцією Г.Аното і А.Мартіно [29]. Автори охарактеризували колонізацію як акт поширення християнської й середземноморської цивілізації на заморські території. Ця апологетична праця витримана в традиціях позитивізму. У ній французька експансія й французька цивілізаторська місія прославлялися, починаючи з гальсько-франкських часів. Кожній території присвячене окреме дослідження в окремому томі. Водночас, окремі сюжети були присвячені висвітленню політичних дискусій у парламенті з приводу французької колоніальної політики, форм і методів її здійснення.

Комплексний аналіз феномену колонізації спробував зробити великий історик міжвоєнного періоду, автор понад двадцяти робіт з колоніальної історії, ректор Алжирської Академії, почесний директор Вищої колоніальної школи Ж.Гарді. У своїй книзі «Колоніальна політика й поділ землі в XIX і XX ст.» він розглядав колонізацію як унікальний у світовій історії феномен, відмінний від міграції й завоювання. Одним із важливих і тривалих наслідків колонізації, на думку історика, є «створення нових людських контактів» [30, р. 8]. Під імперіалізмом Ж.Гарді розумів не просто володіння територіями, а існування такого зв'язку колоній з метрополією, коли можна говорити, що в цьому величезному організмі за назвою Імперія існує єдина «свідомість Імперії» [30, р. 16]. Ця свідомість ґрунтувалася на таких поняттях, як «заморська Франція», «Франція п'яти частин світу», «Франція п'яти мільйонів жителів» [30, р. 86]. Ж.Гарді висунув ідею, що колонізація – це не чітко спрямований рух. У процесі колонізації протистоять «два суспільства, дві цивілізації, дві концепції існування» [30, р. 335]. На думку історика, можливе їхнє матеріальне й моральне зближення. Ж.Гарді дослідив і окремі аспекти франко-німецького протистояння в Африці, а також політичні дискусії у французькому політикумі, з приводу цих суперечностей.

Після Другої світової війни, в умовах розпаду колоніальної системи, французькі історики почали поступово відмовлятися від надмірного прославлення цивілізаторської місії Франції. А.Бле спробував без крайностей і перебільшень відтворити колоніальне минуле Франції в трьохтомній праці «Історія французької колонізації» [11]. Автор досліджував багатомісячну історію експансії, включаючи історію ідей. На цьому фоні він зупинився на аналізі розбіжностей у підходах різних політичних партій і владних сил до колоніальної політики останніх десятиліть XIX – початку XX ст.

У післявоєнні роки поряд із історією зароджувався і міцнів проблемний підхід до вивчення колоніальної історії. Спеціальне дослідження, присвячене колоніальним доктринам та ідеям, було опубліковано У.Дешамом. У книзі «Французькі колоніальні методи й доктрини» [17] він розглядав еволюцію форм і методів колоніальної експансії Франції в XVI-XX ст., ставлення до неї

суспільства і державних структур. Автор спробував відповісти на питання про те, що рухає колоніальною політикою європейських держав і французькою колоніальною політикою зокрема? На його думку, у той самий часовий проміжок всі колоніальні народи мали схожі проблеми, але існували й особливі проблеми [17, р. 6]. Особливістю французької колоніальної ідеології з XVI до XX ст. було, на думку автора, співіснування в ній двох різних ідей: ідеї гуманності стосовно тубільного населення та ідеї практичної вигоди від володіння колоніями. Дослідник відзначає роль інтелектуалів у зародженні колоніальних доктрин.

О.Манноні в книзі «Психологія колонізації» [42] спробував досліджувати менталітет «примітивних» народів, а також взаємини між «примітивними» і «цивілізованими» народами. На його думку, зіткнення Європи з архаїчним світом спричинило особливу ситуацію – колоніальну, вивчити яку можна за допомогою психологічного аналізу. Він писав, що «білі» змогли встановити панування над скількома народами в результаті психологічної готовності підкорятися, а також через страх перед колонізаторами.

З різкою критикою цієї книги виступив Ф.Фанон. Він не був професійним істориком, з 1953 р. Ф.Фанон активно боровся за незалежність Алжиру. У своїй книзі «Чорна шкіра, біла маска» він звинуватив європейську цивілізацію та її представників у расизмі та розвінчував стереотипи, які склалися в білих щодо чорних «Існує міф про негра, якого потрібно будь-що знищити» [21, р. 86], загалом негативно оцінював експансіоністську політику Парижу в Африці на рубежі XIX-XX ст.

В 1950-ті рр. з'явилися перші роботи з деколонізації Африки. У цей час із критикою попередньої історіографії виступили історики-марксистки, серед них – Ж.Сюре-Каналь. Він критикував французьку історіографію за те, що вона завжди показувала французьких колонізаторів героями. Він писав, що «колонізація принесла Африці більше спустошення, ніж прогресу» [55, р. 75].

1960-70-ті рр. – яскравий період у французькій історіографії, яка присвячена колоніальній проблематиці, у тому числі й колоніальній ідеології. Він пов'язаний з активною деколонізацією, розпадом Імперії, війною в Алжирі. Ці події сформували

історичну свідомість молодого покоління дослідників, які втім лише пунктирно зачепили питання політичної боротьби у Франції з приводу її колоніальної політики.

На новий рівень вивела дискусію невелика, але оригінальна праця Г.Брюншвига «Міфи і реальності французького імперіалізму перед 1914 р.» [14]. У ній досліджувалася проблема взаємодії економічних і політичних факторів колоніальної експансії, а також структура й діяльність французької «колоніальної партії». Г.Брюншвіг зробив висновок, що французька колонізація не була економічно обумовлена, а була викликана націоналістичними, політичними інтересами, міркуваннями престижу, тобто позаекономічними факторами. Ця теза викликала суперечки в середовищі істориків.

Г.Брюншвіг вважає також, що після поразки у франко-пруській війні у Франції з'явилися нові люди, які намагалися довести Європі й французькій буржуазії, що Франція не загинула, і робили вони це, «переглядаючи традиційні концепції колонізації» [14, р. 16]. Г.Брюншвіг занадто перебільшує зміни в колоніальній ідеології, які відбулися після франко-пруської війни.

Ж.Стенжер у статті «Колоніальний імперіалізм кінця XIX ст.: міф чи реальність» писав, що з 1882-83 рр. з'явився страх, що вільні території могли завоювати інші, тому розпочалося «превентивне» захоплення колоній, «біг з перешкодою» (*course du clocher*), ініціатором якого, на думку автора, була Франція (догвір Браца-Макоко і його ратифікація 1882 р., політика протекторату в Західній Африці із січня 1883 р.) [53]. Автор підкреслює величезну роль суспільної думки в період імперіалістичного поділу світу. Він вважає, що вона «практично диктувала владі, яку політику потрібно було проводити» [53, р. 486].

У 1970-ті рр. вийшло декілька великих праць з історії французької колоніальної ідеї. Про колоніальну ідею напередодні 1871 р. писав Ж.Валетт [57]. Його цікавило ставлення громадськості до колонізації наприкінці Другої Імперії. Ж.Валетт вважав, що в цей період активізувалася діяльність груп, зацікавлених у колоніальній експансії. На його думку для того, щоб розібратися в складових французької колоніальної ідеї, необхідно знати словник епохи. У своїй статті він розглядав зміст

таких слів, як колонія, колонізація, колоніст, який згодом змінювався. Серед ідеологів французького колоніалізму Другої Імперії він виділяє Ж.Дюваля, Л.Прево-Парадоля, Ш.Лаволле. Він докладно досліджував демографічний аспект, який домінував у колоніальних ідеях цих авторів.

Р.Жирарде, професор Паризького інституту політичних наук, у своїй монографії «Французький націоналізм 1871-1914 рр.» [26, р. 54] досліджував форми французького націоналізму на рубежі століть і показав тісний зв'язок, що існував між націоналістичною та колоніальною ідеологіями. Він виділив два напрямки у французькому націоналізмі: імперський і континентальний. Прихильники першого напрямку пов'язували велич Франції з колоніальною експансією й подальшим територіальним розширенням; прихильники другого плину наполягали на реванші й поверненні втрачених у франко-прусській війні провінцій.

Книга Р.Жирарде «Колоніальна ідея у Франції в 1871-1962 рр.» [25] стала знаковою роботою у світовій колоніальній історіографії. Вона виконана в межах історії ментальності. Цей новий напрямок у французькій колоніальній історіографії зайняв головне місце поряд з політичною, економічною й соціальною історією колонізації. Для Р.Жирарде історія ідей – це не тільки вивчення теоретичних конструктів ідеологів французького колоніалізму; це також вивчення психології, менталітету, уявлень, що складаються в суспільстві. Його метою було показати, як, починаючи з 1870-х рр., у Франції утверджується прагнення до експансії. Він спробував відповісти на запитання про місце колонізації й дебатів довкола неї у свідомості французів після 1871 р., висвітлити еволюцію, якої зазнала суспільна думка впродовж існування Третьої і Четвертої Республік, показати зростання інтересу французів до колоній і французької колоніальної політики. Автор показав, що колоніальна експансія не була справою якоїсь однієї партії, а була породженням епохи.

Ш.-Р. Ажерон – фахівець із історії французької колоніальної політики в Північній Африці – дотримується інших поглядів на проблему колоніальної ідеології. 1978 р. він опублікував монографію «Колоніальна Франція або колоніальна партія?» [1], у якій докладно проаналізував французький колоніальний

дискурс другої половини XIX – початку XX ст. У ході дослідження Ш.-Р.Ажерон зробив висновок, що у французькому суспільстві існував обмежений інтерес до колоній. Національна свідомість, якщо й не завжди була ворожою до колоніальної експансії, то, у всякому разі, залишалася байдужою. Ця «доброчлива байдужість» часто сприймалася як симпатія [1, р. 248]. На думку автора, не було колоніальної Франції, а була лише «колоніальна партія», обмежена кількість осіб, зацікавлених в експансії, які готували, проводили й пропагували її. Впродовж 1938-1947 рр. Франція, на його думку, була під владою імперіалістичних настроїв, але тоді вже йшов процес деколонізації. Ш.-Р. Ажерон виділив найбільш важливі проблеми французького колоніального дискурсу: соціальну, економічну, політичну, моральну і спробував проаналізувати погляди французьких суспільно-політичних діячів на ту чи іншу проблему. На його думку, імперіалістична концепція колонізації утвердилася раніше, ніж почався поділ африканського континенту, а саме в 1857 р., коли було ухвалене рішення вторгнутися в Аннам і створити імперію на Далекому Сході. На зміну імперіалістичної концепції наприкінці 1920-х рр. прийшла гуманітарна концепція колонізації.

Ш.-Р. Ажерон показав, як здійснювалася підготовка колоніальних експедицій, наприклад, вторгнень в Індокитай і на Мадагаскар, розглянув механізм прийняття рішень французькими правлячими колами. Автор розглянув також підготовку «колоніальною партією» фашодської експедиції, її провал і реакцію суспільної думки на невдачу Франції. Ш.-Р. Ажерон зробив висновок, що пропаганда колонізації у французькому суспільстві була малоефективною, колоніальна ідея, наприклад, не мала такого значного поширення, як соціалістична [1, р. 249]. Одна з найцінніших частин роботи Ш.-Р. Ажерона присвячена розгляду доктрини асиміляції, а також аналізу французької політики протекторату в різних регіонах.

У 1980-90-ті рр. розпочався новий етап у вивченні французького колоніалізму. Наступив період комплексного аналізу колоніалізму як світового явища. У цей час побачили світ великі узагальнюючі праці з колоніальної історії. В них акцентувалася увага на політичній боротьбі у тогочасній Франції

щодо її експансіоністської політики, яка проводилася на африканському континенті [10, 12, 16, 43, 45, 47].

Французькі наукові центри, які спеціалізувалися з історії колонізації, об'єдналися з метою написати й представити громадськості не патріотичну історію колоній, а реальну історію колоніальної Франції. Основну увагу істориків було зосереджено на аналізі французької колоніальної Імперії загалом. Ж.Меєр, Ж.Таррад, А.Рей-Голдзегер, Ж.Тобі об'єднали свої зусилля з метою написати двотомну монографію «Історія колоніальної Франції Т. I. Із зародження по 1914 р.» [44]. Автори спробували відповісти на запитання, чому Франція протягом п'яти століть невпинно була втягнена в заморську авантюру. Вони не просто передали факти, але виклали історію перемог і поразок, намагаючись розпізнати суть імперської політики і якомога ширше висвітлити багатогранну реальність колоніальної епохи.

М.Ферро в книзі «Історія колонізації від завоювання до незалежності» [23] спробував відійти від традиційного погляду історика як представника колишньої метрополії до історії колонізації. М.Ферро зробив спробу вивчати феномен не тільки європейської колонізації, але також арабської, тюркської, російської, японської. На думку дослідника, одна зі специфічних рис епохи імперіалізму – «народна підтримка експансії», що здійснювалася через пресу. «Імперіалізм – суспільний феномен» [23, р. 31], – писав М.Ферро. За словами автора, під впливом колоніальної пропаганди у французькому суспільстві складалася «рожева легенда колонізації» [23, р. 213], тобто позитивний погляд на колонізацію. У своїй монографії автор вивчив кожну проблему з моменту її зародження в історії, йде мова про завоювання й поділ світу, про бачення цього завоювання: про «чорну» і «рожеву» легенду колонізації, про встановлення нових суспільств або про рух опору тубільців. Ця схема поривала із традиційним хронологічним оповіданням колоніальної історії, але в той же час вона дозволяла краще зрозуміти складність деяких феноменів.

У 1980-90-ті рр. з'явилися нові дослідження з окремих проблем колоніальної історії. Наприклад, Д.Льожен написав монографію «Географічні суспільства у Франції і колоніальна експансія в XIX ст.» [38], у якій він не просто вивчив історію

французьких географічних громад, але й досліджував їхній внесок у розробку колоніальної ідеології, особливості колоніальної ідеї в географічному середовищі. Автор вивчав ідеологію однієї із впливових соціальних груп Франції Третьої Республіки, одну із найактивніших груп тиску, спробував вивчити «колективний менталітет» географів [38, р. 14], його еволюцію впродовж усього XIX ст.

Значним внеском у вивчення французької колоніальної політики XIX-XX ст. стала монографія А.Руссіо «Кредо білої людини» [51]. Вона присвячена аналізу менталітету французьких колонізаторів і уявлень французів про колонії в XIX-XX ст. Для А.Руссіо вивчення реакції французів на процес колонізації є важливим, як і вивчення самої колонізації. Автор спробував зрозуміти, як більша частина прихильників, дійових осіб і свідків колонізації побачили й зрозуміли «іншого»: жовтого, чорного, араба, індуса, як вони аналізували культурні особливості завойованих народів, що було основою їхніх ідей, поглядів, дій, як нереалістичне почуття переваги перетворилося в расизм, яким було кредо «Білої людини». Як джерело автор використав художню літературу. Він вдавався до другорядних романів, цінність яких як документа не менша, чим у шедевра. Дослідження А.Руссіо виконане в межах постструктуралістичного підходу, який замість історичної реальності як об'єкта дослідження брав за основу текст, «дискурс».

У нове тисячоліття французька колоніальна історіографія входить із новими ідеями. Після виходу у світ тритомного видання П.Нора «Франція. Місця пам'яті» [46], актуальним стало вивчення колоніальної пам'яті, а також місць пам'яті. Місця пам'яті – це музеї, архіви, колекції, свята, річниці, монументи, храми, трактати, історичні події – всі свідки іншої епохи.

Ш.-Р. Ажерон опублікував статтю в першому томі книги П.Нора «Республіка» «Колоніальна виставка 1931 р. Республіканський міф або імперський міф?» [4]. Колоніальну виставку автор досліджував як одне з місць пам'яті Третьої Республіки. На його думку, постколоніальна епоха в особі націоналістичних правих створила міф про виставку як апогей колоніальної ідеї, а насправді виставка не відклалася надовго в

колективній пам'яті французів, якщо не вважати дрібну буржуазію.

А.Руссіо в 1994 р. написав статтю в журналі «Autrement», присвячену колоніальній епосі [52]. Він спробував нагадати французам про їхні злочини, зроблені у той час в ім'я великих принципів цивілізації. А.Руссіо писав про «баналізацію жорстокості і колоніальних злочинів» [52, р. 49], винуватцем такої «баналізації» був расизм. Якби цими жертвами були білі, то національна пам'ять не залишилася б байдужою.

На сучасному етапі інтерес до колоніального минулого дуже активний. Виходять спеціальні номери журналів, присвячені різним аспектам колонізації [36, 39, 49]. Н.Бансель і П.Бланшар опублікували статтю з проблеми колоніальної пам'яті «Пастки колоніальної пам'яті» [6]. Вона є частиною французької національної пам'яті, її необхідно реконструювати. Колективна пам'ять звільняється від міфів, породжених колонізацією. Автори вважають, що можливо навіть переписування історії заради впровадження колоніальної пам'яті в соціальні уявлення [6, р. 77]. «Колоніальна амнезія» небезпечна, на думку авторів, вона залишає вільне місце для міфотворення й «колоніальної ностальгії», що опирається на колективні уявлення, які виникли в період колонізації. Одна з пасток знайшла своє відображення в легітимізації цієї «ностальгії». Це можливо при недостатній кількості інформації. Тому, за словами авторів, необхідно вивчати колоніальну ідею як частину національної ідеї Франції й важливу частину республіканської ідеології. Необхідно досліджувати республікансько-колоніальний дискурс, колоніальну пропаганду.

Ціла низка робіт безпосередньо присвячена аналізу поглядів творців колоніальної ідеології. Мабуть, жодне дослідження з колоніальної історії не обійшлося без згадувань про П.Леруа-Больє. Про життєвий шлях французького економіста П.Леруа-Больє – автора книги про сучасну колонізацію «Колонізація у сучасних народів» – можна довідатися з некролога Р.Стурма «Поль Леруа-Больє», що був надрукований в «Revue des Deux Mondes» [54]. Г.Піру в книзі «Економічні доктрини у Франції з 1870 р.» [48] частково розглянув деякі погляди П.Леруа-Больє. Г.Брюншвіг назвав його «одним із найблисучиших нотаблів Третьої

Республіки» [14, р. 26]. Р.Жирарде в монографії «Колоніальна ідея у Франції» приділив увагу аналізу колоніальних поглядів економіста [25, 53-57 р.]. Історики визнають величезну заслугу П.Леруа-Больє у розробці колоніальної ідеології, особливо її економічної частини, а також у справі колоніальної пропаганди. Ж.Тобі писав, що поява в 1874 р. книги П.Леруа-Больє – «один з найважливіших внесків періоду колоніальних дебатів» [44, р. 559]. П.Леруа-Больє називають «класиком колоніалізму» [27, р. 146]. Проте, детального дослідження колоніальних ідей цього ліберального економіста й прихильника колоніальної експансії не існує.

Значна кількість праць присвячена видатному політичному діячеві Третьої Республіки Ж.Феррі. Перше історичне дослідження про нього написав його найближчий друг і особистий біограф А.Рамбо [50]. Ця праця носить апологетичний характер. Розвиток колоніальної історіографії в 1930-ті рр. спричинив інтерес до фігури Ж.Феррі – активного провідника колоніальної політики. Серед робіт, опублікованих в 1930-рр., варто назвати монографію Ф.Катьє «Благодійне й небезпечне життя Ж.Феррі» [15], статті Ж.Дьєса «Жуль Феррі й початок Третьої Республіки» [18], «Жуль Феррі й республіканські традиції» [19]. Варто виділити роботу М.Альдао «Колоніальні ідеї Жуля Феррі» [5]. Всі ці роботи продовжують апологетичні традиції в історіографії. М.Альдао спробував не просто досліджувати ідеї Ж.Феррі, але й вивчити також економічне й політичне середовище, у якому вони формувалися. Всі ці праці продовжують апологетичні традиції в історіографії.

В 1940-ті рр. з'явилися великі монографії, присвячені вивченню життя й діяльності Ж.Феррі [34]. В 1960-70-ті рр. історики зосередили свою увагу на вивченні приватних питань, що стосуються діяльності Ж.Феррі і його поглядів [3, 7, 9, 13, 37]. 1980-ті рр. були ознаменовані новим сплеском інтересу до особистості Ж.Феррі. Це зв'язано зі столітнім ювілеєм приходу Ж.Феррі до влади. У цей час були опубліковані нові монографії, проводилися колоквиуми, присвячені вивченню французькими істориками поглядів і діяльності свого співвітчизника. Ф.Гійом спробував відповісти на непросте запитання: ким насправді був Ж.Феррі? Автор розглянув колоніальну політику Ж.Феррі як

здійснення його ідей [27]. Як найбільшого республіканського діяча розглядав Ж.Феррі П.Баррал у монографії «Жуль Феррі. Воля до Республіки» [8]. Важливий колоквиум, присвячений Ж.Феррі, був організований Вищою школою соціальних наук у 1982 р. За його матеріалами був опублікований в 1985 р. збірник статей за редакцією відомого історика Ф.Фюре [33]. У збірнику розглядалися найрізноманітніші питання, у тому числі й ті, що стосуються колоніальної політики Ж.Феррі і його поглядів на колоніальну експансію. Ш.-Р. Ажерон виступив з доповіддю «Ж.Феррі і колонізація». Він скептично ставився до колоніальних ідей Ж.Феррі, які не були оригінальними. На його думку, перетворення Ж.Феррі в затятого прихильника колоніальної експансії здійснювалося поступово. Ш.-Р. Ажерон досліджував також погляди Ж.Феррі на колоніальне керування й вважав їх прогресивними [2]. З відносно недавніх найбільших досліджень, присвячених Ж.Феррі, необхідно назвати монографію Ж.-М. Гайара «Жуль Феррі». Ця книга написана в жанрі політичного портрета, вона насичена біографічними подробицями й змальовує картину життя Ж.Феррі від народження до смерті [24].

П'єр Лоті (Жульєн Біо) – автор екзотичних романів, які сприяли формуванню у суспільстві образу колоніальної Франції, також зробив свій внесок у розкриття проблеми колоніальної політики Франції. Відомий літературний критик кінця ХІХ ст. Ж.Льометр захоплювався романами П.Лоті й називав його «королем екзотизму» [39, р. 100]. Р.Думі ставив П.Лоті в один ряд з Гі де Мопассаном і вважав його великим сучасним автором [20]. Французькі дослідники в працях, присвячених П.Лоті, замість терміна «колоніальний роман» переважно вживають термін «екзотичний роман», «екзотизм» (французьке слово «exotisme» перекладається на українську мову як екзотика, екзотичність, пристрасть до екзотики). Термін «екзотизм» заснований на ідеї зв'язку літератури з географією й етнографією, а розвиток екзотичної літератури пов'язаний з подорожами й дослідженнями.

Л.Фанудх-Сьєфер на хвилі деколонізації здійснив дослідження міфологізованого образу негра й образу Африки, створеного білими [22]. Він спробував розкрити причини й пояснити, як формувалися ці міфи. На його думку, роль стереотипів у колоніальній історії

величезна. Він вважав, що білі створювали й сприймали карикатурні образи негрів. Відповідальність за створення й кристалізацію сучасного міфу він покладав на літературу.

Загалом потрібно відзначити, що у французькій історіографії немає комплексних досліджень політичної боротьби довкола колоніальної проблематики, ставлення громадськості Франції до англійської та німецької колоніальної політики в Африці.

Вагомим доробком у вивченні колоніальної політики Франції є також праці західних, насамперед німецьких і англійських істориків. В центрі уваги німецької історіографії були історія утворення імперії, аспекти її внутрішньої і зовнішньої політики, проблеми економіки і озброєння. Розгорнутий науковий аналіз зовнішньої і колоніальної політики в період канцлерства Отто фон Бісмарка був запропонований М.Хагеном у його праці «Колоніальна політика Бісмарка» [28]. О.Гамманн і Г.Шпельмаєр виділяли особливу роль канцлера О. фон Бісмарка, вагомим результатом зовнішньополітичної діяльності якого був, на їхню думку, вступ імперії у світову політику.

Перу англійських істориків належить ряд праць, в яких вони приділяли увагу так званому колоніальному союзу Франції та Німеччини, спрямованому проти Великої Британії. Вони вважають, що «Єгипет був не так важливий для О. фон Бісмарка, як для Франції, тому цей союз ґрунтувався на сумнівних засадах, що і показала Берлінська конференція» [56]. А.Тейлор звернув увагу на те, що Бісмарк виступав проти розширення сфери впливу Франції в Західній Африці [56, р. 59].

Щодо подій 90-х років ХІХ ст., які були пов'язані з колоніальним суперництвом Великої Британії та Франції в басейні Нігеру, то варто виділити дослідження К.Хіршфілда у монографії «Дипломатія розподілу» [32]. Розглянувши франко-англійський конфлікт у Західній Африці, автор стверджує, що Велика Британія була готова пожертвувати володіннями в західній частині африканського континенту за умови вирішення на її користь питання про Східний Судан. У праці міститься значний фактичний матеріал, важливий для вивчення франко-англійських суперечностей у зв'язку з розподілом Західної Африки. Водночас політичні дискусії у французькому

парламенті та суспільстві залишалися на маргінесі дослідницьких інтересів англійських істориків, які фактично тільки частково проаналізували ставлення владних кіл до колоніальної політики і їх аргументи в дискусіях з політичними опонентами.

Досліджуючи тексти, створені англійськими й французькими ідеологами колонізації, Е.Саїд, американський вчений, розробив свою концепцію «орієнталізму» як особливих відносин Західної Європи до Сходу, що склалися протягом століть. Е.Саїд вважав, що величезну роль у становленні й розвитку імперської культури, пізнання «чужої» культури відіграли художні твори.

До доробку американських істориків, які неодноразово зверталися до теми франко-англійських та франко-німецьких відносин на межі XIX-XX ст., варто віднести дослідження історика У.Лангера [35], який проаналізував розвиток міжнародних відносин наприкінці XIX ст. Автор розглянув питання про місце і роль колоніального суперництва європейських держав в укладанні міжнародних договорів у 80-90-х роках XIX ст., зробивши висновок, що колоніальне суперництво в Африці негативно вплинуло на подальший розвиток відносин між європейськими державами.

Роблячи висновок з огляду зарубіжної історіографії, потрібно відмітити, що істориками були порушені проблеми, пов'язані з різними аспектами колоніальної експансії Франції в Африці наприкінці XIX ст. Були розглянуті причини колоніальних загарбань в африканському регіоні, суть колоніальної ідеології, ступінь супротиву африканських народів колоніальним загарбанням і його вплив на хід та результати експансії, застосування різноманітних методів колоніального управління завойованими народами. Разом з тим, такі питання, як зовнішньополітичний аспект експансії (суперечності з Англією та Німеччиною) і пов'язані з ним політичні дискусії у Франції, не були досліджені належним чином.

Джерела та література

1. Ageron Ch.-R. France coloniale ou parti colonial? / Charles-Robert Ageron. – Paris: PUF, 1978. – 302 p.
2. Ageron Ch.-R. Jules Ferry et colonisation / Charles-Robert Ageron // Jules Ferry fondateur de la République, actes du colloque organisés

- par l'Ecole des Hautes Études en Sciences Sociales. – Paris: Éd. de l'Ecole des Hautes Études en Sciences Sociales. – 1985. – 205 p.
3. Ageron Ch.-R. Jules Ferry et la question Algerienne en 1892 / Charles-Robert Ageron // Revue d'histoire modern et contemporaine. – 1963. – avril-juin – P. 127-146.
4. Ageron Ch.-R. L'Exposition coloniale de 1931. Mythe républicain ou mythe imperial? / Charles-Robert Ageron // Sous la dir. de Pierre Nora. Les Lieux de memoire. La République. – T. I. – 1984. – P. 561-591.
5. Aldao M. Les idées coloniales de Jules Ferry / M.Aldao. – Paris: F. Loviton et C, 1933. – 287 p.
6. Bancel N. Les pièges de la mémoire coloniale / N.Bancel, P.Blanchard // Cahiers français. – 2001. – № 303. – P. 75-82.
7. Barral P. Ferry et Gambetta face au positivisme / Pierre Barral // Romantisme. – 1978. – № 21. – P. 149-160.
8. Barral P. Jules Ferry, la volonté de la République / Pierre Barral. – Nancy: Presses universitaires de Nancy, 1985. – 176 p.
9. Bastien R. «L'Estafette» le journal de Jules Ferry / René Bastien. – DES Nancy, BM de Saint-Die, 1963. – 84 p.
10. Biarnes P. Les Français en Afrique noire de Richelieu à Mitterand: 350 âns de présentation française au sud du Sahara / Pierre Biarnes. – Paris: A. Colin, 1987. – 447 p.
11. Blet H. Histoire de la colonisation française / Henri Blet. – Grenoble-Paris, 1946-1950. – T. I-III.
12. Bouche D. Histoire de la colonisation française: 2 t. / DBouche, P.Pluchon. – Paris: Fayard, 1991.
13. Bouvier F. Jules Ferry et les radicaux / François Bouvier. – DES Nancy, 1967. – 98 p.
14. Brunschwig H. Mythes et réalisation de l'imperialisme colonial francais avant 1914 / Henri Brunschwig. – Paris: A. Colin, 1960. – 204 p.
15. Cattier F. La vie vertueuse et dangereuse de Jule Ferry / Fernand Cattier. – Paris: Epinal, 1931. – 332 p.
16. Comte G. L'Empire triomphant 1871-1936: 2 t. / Gilbert Comte, Jean Martin. – Paris: Denoël, 1990.
17. Deschamps H. Les Méthodes et les Doctrines coloniales de la France (de XVI siècle à nos jours) / Hubert Deschamps. – Paris, 1953. – 222 p.

18. Dietz J. Jules Ferry et les débuts de la Troisième République / J.Dietz // La Grand Revue. – 1932. – № 10. – P. 550-572.
19. Dietz J. Jules Ferry et les traditions républicaines / J.Dietz // Revue politique et parlementaire. – 1934-1936.
20. Doumie R. Ecrivains d'aujourd'hui: P. Bourget – G. de Maupassant – P.Loti / R.Doumie. – Paris: Perrin, 1894. – 234 p.
21. Fanon F. Peau noire masques blancs / Frantz Fanon. – Paris: Seuil, 1952. – 239 p.
22. Fanoudh-Siefer L. Mythe du nègre et de l'Afrique noire dans la littérature française / L.Fanoudh-Siefer. – Paris: Klincksieck, 1968. – 211 p.
23. Ferro M. Histoire des colonisations des conquêtes aux indépendances. XIII-XX siècle / Marc Ferro. – Paris: Seuil, 1994. – 525 p.
24. Gaillard J.-M. Jules Ferry / Jean-Michel Gaillard. – Paris: Fayard, 1989. – 730 p.
25. Girardet R. L'idée coloniale en France de 1871 à 1962 / Raoul Girardet. – Paris, 1972. – 335 p.
26. Girardet R. Le nationalisme français 1871-1914 / Raoul Girardet. – Paris, 1966. – 277 p.
27. Guilhaume Ph. Jules Ferry / Philippe Guilhaume. – Paris: Encre, 1980. – 185 p.
28. Hagen M. Bismarcks Kolonialpolitik / M.Hagen. – Stuttgart-B.: Dt. Verl.-Anst., 1923. – 593 s.
29. Hanotaux G. Histoire des colonies françaises et de l'expansion de la France dans le monde / Gabriel Hanotaux, Alfred Martineau. – P. 1929-1933. – T. I-VI.
30. Hardy G. La politique coloniale et le partage de la terre aux XIX e et XX e siècles / Georges Hardy. – Paris: Albin Michel, 1937. – 499 p.
31. Harman J. Domination et colonisation / Jules Harman. – Paris: Flammarion, 1910. – 370 p.
32. Hirshfield C. The Diplomacy of Partition, Britain, France and the Creation of Nigeria, 1890-1898 / Claire Hirshfield. – Hague-Boston-London: Martinus Nijhoff, 1979. – 234 p.
33. Jules Ferry, fondateur de la République, actes du colloque organisés par l'École des Hautes Études en Sciences Sociales / présenté par Fr. Furet. – Paris: Éd. de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1985. – 364 p.
34. La politique d'expansion imperialiste / Première série: J. Ferry, Leopold II, Fr. Crispi, J. Chamberlain, Th. Rousevelt. Par Julien Ch.-A., Brultat J., Crouzet M., Renouvin P. – Paris: 1949. – 649 p.
35. Langer W.L. The Diplomacy of Imperialism. 1890-1902: In 2 vol. / W.L. – L.Langer. –N.-Y.: Alfred A. Knopf, 1935. – Vol. 2. – 547 p.
36. Le temps des colonies // Histoire. – 2001. – avril. – 108 p.
37. Legrand L. L'influence du positivisme dans l'oeuvre scolaire de Jules Ferry / Louis Legrand. – Paris: Marcel Riviere, 1961. – 272 p.
38. Lejeune D. Les sociétés géographiques en France et l'expansion coloniale du XIX siècle / Dominique Lejeune. – Paris: Albin Michel, 1993. – 236 p.
39. Lemaître J. Les Contemporains. Études et portraits littéraires: 3 série / Jules Lemaître. – Paris: H. Lecène et OUDIN, 1887. – 357 p.
40. Les autres crimes au nom de la République // Marianne. – 2001. – 14 mai. – 54 p.
41. Louis W.R. The Berlin Congo Conference / W.R. Louis // France and Britain in Africa. Ed. by Gifford and W.R. Louis – New Haven – L.: Yale Univ. press, 1978. – P. 167-221.
42. Manonni O. Psychologie de la colonisation / Octave Manonni. – Paris, 1950. – 127 p.
43. Marselle J. L'âge d'or du colonialisme français / Jacques Marselle. – Paris: Albin Michel, 1986. – 140 p.
44. Meyer J. Histoire de la France coloniale / Jean Meyer, Jean Tarrade, Annie Rey-Goldzeiguer, Jacques Thobie. – Paris: A.Colin, 1991. – T.I. – 840 p.
45. Montagnon P. La France coloniale / Pierre Montagnon. – Paris: Pygmalion, 1988. – 508 p.
46. Nora P. Les Lieux de mémoire / Pierre Nora. – Paris: Gallimard, 1984-1993. – T. I-III.
47. Phan B. Colonisations et décolonisations françaises depuis 1850 / B.Phan. – Paris: A.Colin, 1999. – 479 p.
48. Pirou G. Les Doctrines économiques en France depuis 1870 / Gaëtan Pirou. – Paris: A.Colin, 1925. – 204 p.
49. Polémique sur l'histoire coloniale // Manière de voir. – 2001. – juillet-août. – № 10. – 124 p.
50. Rambaud A. Jules Ferry / Alfred Rambaud. – Paris: Plon, Nourrit, 1903. – 553 p.

51. Ruscio A. Le Crédit de l'homme blanc. Regards coloniaux français du XIX-XX siècle / Alain Ruscio. – Paris: Éd. Complexe, 1995. – 221 p.
52. Ruscio A. Y'a bon les colonies / Allain Ruscio // Autrement. – 1994. – № 144. (Oublier nos crimes. L'Amnesie nationale: une spécificité française?) Avril –
53. Stengers J. L'Imperialisme Coloniale à la fin du XIX siècle: Mythe ou Réalité / Jean Stengers // Journal of African history. – 1962. – Vol. 3. – № 3. – P. 469-491.
54. Stourm R. Paul Leroy-Beaulieu / René Stourm // Revue des Deux Mondes. – 1917. – 1 avril. – 42 p.
55. Suret-Canale J. Afrique noire occidentale et centrale, géographie, civilisation, histoire / Jean Suret-Canale. – Paris: Édition Sociale, 1958. – 288 p.
56. Taylor A.J.P. Germany's First bid for Colonies / A.J.P. Taylor – London: George Allen and Unwinn Co., 1938. – 114 p.
57. Valette J. Note sur l'idée coloniale vers 1871 / J.Valette // Revue d'histoire moderne et contemporaine. – 1967. – Vol. XIV, avril-juin. – P. 158-172.

УДК 94:314.1(=411.16)(477.81)

Р.Михальчук

ГОЛОКОСТ НА РІВНЕНЩИНІ: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті проаналізовано різні за походженням, ступенем вірогідності й повнотою висвітлення джерела дослідження Голокосту на Рівненщині. Дано аналіз документальних джерел (діловодча документація, нормативні, статистичні, судово-слідчі справи), джерел особового походження (мемуари, щоденники, записники), періодичних видань (1941-1944 рр.) тощо. Архівні матеріали охарактеризовано згідно з поділом на радянські (урядові, партійні, силових органів); німецького походження, у тому числі документи окупаційних органів влади (цивільної німецької адміністрації); матеріали підпілля ОУН і УПА (відозви, постанови, звіти, пропагандистські матеріали).